

811.511.141"16":61:39

Rajslí Ilona

A NÉPI GYÓGYÁSZAT NYELVI EMLÉKEI LIPPAY JÁNOS *POSONI KERT* CÍMŰ MŰVÉBEN

*Language Relics of Folk Medicine
in the Work *Posoni Kert* by János Lippay*

Az írás a népi gyógyászat nyomait kutatja a 17. századi jezsuita tudós botanikai művében. A népi gyógymódok vizsgálatában főleg az emberi betegségek állnak a vizsgálatás előterében, de a kerti környezet megelevenedő élővilágának egésze figyelmet érdemel. A szövegek elemzésekor a legnagyobb hangsúly az archaikus nyelvi jelenségek és a hiedelemelemek jelenlétére került.

Kulcsszavak: Lippay János, Posoni kert, népi gyógyászat, archaikus nyelvi jelenségek, hiedelemelemek

BEVEZETÉS

Lippay János műve korának jelentős botanikai enciklopédiája volt; a három különböző témájú kötet¹ anyaga gazdag művelődéstörténeti, nyelvtörténeti korpusz, emellett pedig betekintheünk a korszak hiedelemvilágába, a növényekhez, a mindennapi élethez fűződő „hivatásos/hivatalos” és népi tudás, ismeret sokféleségébe, így a népi gyógyászat ősi formáinak továbbélését is tetten érhetjük benne.

A népi gyógyítás területe főképpen néprajzi és orvostudományi szempontok alapján közelíthető meg. Esetünkben a történetiség szempontja is fontos, hiszen az 1660-as években² megjelent kertészeti mű történeti adatai rendkívül sok területen megvilágíthatják a mai népi orvoslás elemeit is.

A néprajznak a népi gyógyítással foglalkozó fejezete a népnek a betegségekről való felfogását és azok gyógymódjait tárgyalja (vö. MAGYAR NÉPRAJZ 1990; 693). A népi gyógyítás egyben a néphitnek a része is, amelyben elválaszthatatlanul keverednek a hiedelmek és a tudáselemek; „az ember világképét felépítő hiedelmei és tudása, melyet a mindennapi praxis által sajátít el, az, ami segíti, hogy igazodjon környezetéhez”. (HOPPÁL 2006; 10) A hiedelem és tudás összefonódottsága jól érzékelhető Lippay szövegeiben is.

¹ I. = Virágoskert; II. = Veteményeskert; III. Gyümölcsöskert

² Az első könyv Nagyszombatban, a második Bécsben jelent meg 1664-ben. A harmadik könyvet halála után, 1667-ben adták ki Bécsben. A második kiadás 1753-ban jelent meg Győrben Streibig János Gergely könyvnyomtató költségén.

Az eddigi gyűjtések a néphitadatokkal vegyesen kerültek adatolásra, hiszen a gyűjtőket elsősorban az ún. mágikus gyógy módok érdekelték. Ezzel szemben Lippay kertészeti művében a nyelvi, nyelvtörténeti szempontokat is fontosnak tartottuk, és kiemeltük azokat a szöveghelyeket, ahol keverednek a hiedelmek és a tudáselemek. Lippay mindig kellő szkepticizmussal írja le az általa különösnek tartott gyógyítási módot, rítust; de kora jó krónikásaként azért lejegyzí, megőrzi. Szinte minden alkalommal jelzi, hogy csak közvetítője az illető gyógy módnak (leginkább a *némellyek* személytelen alanya való utalással), más esetben hozzáteszi, hogy: *De ebben keveset bízom.* (II/83³)

A népi gyógyászat elemei rendkívül nagyszámú és igen változatos szövegkörnyezetben fordulnak elő a *Posoni kertben*. Ezt a nagy mennyiségű anyagot részben az egyes betegségek felől, másrészt pedig az egyes növények gyógyító hatásának bemutatásával lehet megközelíteni. Megjegyezhetjük, hogy Lippay a növények káros, hátrányos hatásait ugyancsak felsorolja; jóllehet nem orvos, s a könyvet sem ezzel a céllal írta, lelkiismeretesen átad minden tudást, melyet a növényekkel kapcsolatban összegyűjtött.

AZ EMBERRE VONATKOZÓ NÉPI GYÓGYÍTÁS

Az etnomedicina területén ritka betegségnevek, archaikus elnevezések is előfordulnak az anyagban⁴.

Csúz – „*tüzes folyosók*”. Az egres gyógyhatásának leírásában figyelemreméltó magának a betegségnek a körülírása: „*A' fel-gyúladt tagra-is, kivált- képpen a' tüzes folyosókra, avagy Csúzra, nagy haszonnal kötik.*” (III/222)

Égés – a megégetett testrész gyógyítása. „*Ha a' káposztának gyökerébül hamut égetnek, és azt tyukmony fejérével öszve-keverik, és reá-kötik, meggyógyítja az égést; akár forró víztül, akár tűztül legyen.*” (II/131)

Étetés – 'mérgezés'. „*Ha az étel előtt két száraz diót, három fügét, húsz ruta levelet egy kevés sóval öszve-törsz, s' úgy eszed; étetéstül ne félj azon napon.*” (III/209)

Farzsába – az isiász korabeli elnevezése. A málna levele is rendkívül sokféle gyógyhatású: „*A' farzsába-ellen-is jó, ha meg-törvén kenik véle. Az Sz. Antal tűzét-is meg-ölttya.*” (III/228)

Főfájás. Gyógyítása a néphit egy gyakori elemével kombinálódik: „*A baraczk magot ha Rósa eczetben s' olaiban meg-főzik, (némelyek pók-hálót-is tesznek-*

³ A szövegolvasás megkönnyítése érdekében a betűhív szöveget fonetikus átírásban közöljük. A nyelvelék eredeti kis- és nagybetűhasználatát, interpunkcióját, valamint az egybe- és különírást is megőriztük. A római számok a három kötet tagolódását jelzik, az arab számok pedig az oldalszámot.

⁴ A betegségek fajtáinak és elnevezésének osztályozási nehézségeit Oláh Andor több könyvében hangsúlyozza.

hozzá) s' azzal kenvén, a' fő fájását el-vészi." (III/186) A pókháló említése csak zárójelben és a *némelyek* névmásra áthárítva történik, ami a szerző szkeptikus és távontartó magatartását jelzi.

Giliszta ellen egy eljárás a sok közül: „*Ha a' káposzta magot lévben, avagy porrá törve adgyák-bé az apró gyermekeknek, igen használ a' geleszta-ellen.*” (II/131)

Guga – mirigy. A *guga* szó éppen Lippaynál jelenik meg 'golyva; pestis' jelentésű déli szláv eredetű szó átvételeként. Lippay főként 'nyirokdaganat' jelentésben használja, majd az 1700-as évektől a 'pestis' jelentés válik dominánssá. A vöröshagyma sokféle gyógyhatásának leírásában érdemes megfigyelni a tájszó előfordulását: „*Az éretlen keléseket, és gugát, ha ennyihány fűgével, avagy méz-zel össze-török, és reá-kötik: meg-lágyíttya, és megérleli.*” (II/143) A népnyelvben gyakori a betegség *mirigy, mirigyes* megnevezése is.

Gutaütés. A gyöngyvirág gyógyító ereje a vizsgált korszakban sokkal jelentősebb lehetett: „*Igen jó a virágjának vize, a' gutta ütés ellen: az eczettye, a' hév fő fájás ellen, ha é'vel bé-kötik.*” (I/78)

Hagymáz. A TESZ⁵ adatai szerint a szó 'láz, delíriumos betegség' jelentésű és bizonytalan eredetű; elképzelhető, hogy elhomályosult tautológiás összetétel, amelyben mindkét tag 'betegség' jelentésű, mégpedig valamely gonosz szellemtől okozott betegség. A nagyszámú rokon nyelvi megfelelés ősi örökségre utal. Gyógyítása igen sokféle: íme az egyik módszer: „*A' kinn nagy hévség vagy, akár hideg-leléstül, akár hagymáztül; törjön káposzta levelet össze, és kösse magára, igen meg-hűvösíti.*” (II/131)

Hasrágás. A kömény a hascsikarást csillapítja: „*A Kömény mag, ha eszik: ki-űzi az emberbe föll-háborodott szeleket. Az has rágást meg-csillapítja: a' vizelletet föl-szabadítja.*” (II/99)

Hideglelés. Esetenként nehéz értelmezni a betegség fajtáját, ugyanakkor érdekes megjegyezni, hogy a szerző fontosnak tartja a gyógymód ártalmas voltát is hangsúlyozni. Az uborka káros hatását írja le a következő helyen: „*meg-vesztegetik az ereket emberbe, kibűl nehezen gyógyulandó gyújtován(y) hideg-lelések származnak*” (II/176). Ugyanígy a Szent János szőlőcskéje (amelyet *némelyek* tengeri szőlőnek neveznek) „*A' gyujtovány hideg-lelésben, igen használ.*” (III/223)

Íz. E szó jelentésfejlődését vizsgálva Pais Dezső Paasonenre hivatkozva finnugor (főleg vogul és osztják) párhuzamokat említ, ugyanakkor a göcseji és palóc nyelvjárásokban ma is jelen van az *isz~isz* 'fene, rákfene' jelentésű tájszó. A TESZ. az íz megjelenését 1577-re teszi: „*ezzel mossad fogaid húsát ha Iz eszi*” (OrvK. 119). Jelentése: 'a szájüreg betegsége, fene, rákfene'. A szó

⁵ TESZ.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. (Főszerk.: Benkő Loránd) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

ősi örökség a finnugor korból, eredetileg 'árnyéklélek' jelentése lehetett, majd 'ijesztő szellem', 'betegséget okozó szellem', s végül így alakult ki a magyar *íz* szó 'betegség' jelentése. A *Posoni kert* szövegében a következő kontextusban lelhető fel a szó: „*A-kinek szája meg-veszett, vagy az íz el-fogta; az, a' szederj vizében, vagy szukkusában Gallest, Tím-sót, sáfrányt, és kék lilium tövet egy arany nyomót főzze-meg: de úgy, hogy egy meszely vízben, légyen fél drachma, az az, három pénz nyomó Témjén, Timsó, galles, sáfrány, lilium por. Ezeket, mind porrá kel törni, és a' szederj vízbe vetni: s' azzal kel mosni hidegen a meg-veszett száját.*” (III/162)

Kelés. A kelés gyógyítása számos növénynél felmerül; a káposzta, a cékla, a vöröshagyma egyaránt alkalmas volt az efféle bajok gyógyítására. Íme egy ritkább módszer az ún. „vízi sásafű” (német nevén: Kres) alkalmazásával: „*Ha leveleit a' kerti kresnek meg-törik, flastrom módgyára élesztővel öszve-keverik, és a' tüzes kelésre kötik, kiváltképpen ha fris káposzta levélre kenik; el-oszlattya azt.*” (II/111)

Kólika – 'görcsös fájdalom a hasban'. Ennek gyógyítására szolgál a következő emulzió: „*A' Dió-fának első csimáját, ha meg-főzik lévben, vagy borban, és azt isszák: igen jó a kő és kólika ellen.*” (III/210)

Melankólia. Az alma sokféle haszna között ez is megtalálható: „*Az Melancholia-ellen igen jó, (...) ha az édes almát, paráz hamuban meg-sütik.*” (III/145)

Mérgezés esetére az Isten fája nevű növény (Abrotanum) magvát ajánlja a szerző, de a kerti békákban fellelhető köveket is megfelelőnek tartja erre a bajra.

Nehézség – *nehéz betegség.* Sokféle betegség neve a régiségben, akárcsak a nyelvjárásokban ma is (epilepszia, szifilisz, állatoknál szívbetegség stb.). A felnőttek és a gyerekek betegségeként egyaránt gyakori lehetett, sokféle gyógymódját megemlíti Lippay. Ilyen a bazsarózsa hatása, mellyel kapcsolatban szintén felfedezhető némi hiedelemem is: „*némellyek Sz. Iván nap tájban, czérnával meg-kötik az szárát, s-meg-marad. Ez a' mag, igen jó az nehéz betegség ellen, ha czérnára vonnyák, és az gyermek kezein való pulzusokra kötik: hasonlóképpen a' gyökerét-is. Így, ha az virágjának vizét veszik, a-azt adgyák innya a' betegnek.*” (I/77–8) Az ánizsról a következőket írja: „*Az apró gyermekeknek, ha csak kezekben tartsák-is, nem engedi, hogy az nehézség ki-üsse.*” (II/67)

Nyakcsap – 'mandulagyulladás' gyógyítására csak egy módot idézünk: „*Ha az nyers káposztának levélvel megkeni ember a' fejét, az le-esett nyak-csapot föl-vonsza.*” (II/131)

Öklelés – 'akinek nyilallik az oldala', a mellhártyagyulladás körülírásaként is előfordul. „*Mesd két felé az almát, mesd-ki a magvát, tölcs-meg temjénnel az után, tedd-öszve a' két felet, és süsd-meg parázs hamuban, de meg ne égessed; és add meg-ennyi annak, a' kinn az öklelés vagyon.*” (III/145)

Pestis. Az akkoriban gyakran pusztító betegség ellen rendkívül sokféle gyógy-mód forgott közkézen. Íme közülük néhány: „Az *pestis ellen fölötte hasznos, ha egy vörös-hagyma fejet vészesz, a' tetejét szépen ki-metszed; az-után a' béliit és székit ki-vájod, három vagy négy részre: tégy abban más-fél nehézék jó réghi törjéket [terjék='méreg ellen használt szer'], avagy egy jó mogyorónyit, és ha akarod facsarj-belé lemonia levét, tégy Velencei terpentinát-is egy keveset hozzá, tedd reá megént a'tetejét, takard-bé vizes szösszel, süsd-meg parázs hamuban, törd-meg mozsárban, tölcs három vagy négy kalán jó eczetet hozzá, facsard-ki a' levét, és add-meg a' pestises embernek innia, hogy jól izzadgyon utána: a' kibűl edig ki-facsartad a' levét, kösd azt flastrom módgyára a' gugára.” (II/143)*

További eljárások: „Az éretlen diót mind héjastúl, ha Sz. Iván nap-tájban meg-szedik, és abból vizet égetnek, a' kit kívül téznek akár-minémű sebre, és mérges meg-gyűladott fekélyekre, még gugára is: igen használ. És ha két vagy három unciát meg-isznak belőle, igen hevesít, és a' mirigyét ellenzi.” (III/210)

A ciprosz (Cyparissus) „a' *Pestis ellen igen jó, ha az magvában egy Corona arany nehézéket vészesz, és ennyihány levelecskéjét s-virágját, egy diót, fejr bort, Bolus Armenust, és meg-töröd, s-megiszod.*” (II/39) Hasonlóképpen az Isten fája nevű növényt is felhasználják a *pestis* ellen: „ennek az magvába egy Corona arany nehézéknyit vévén, az-után ennyihány levelecskéjét, s-egy diót hozzá, fejr bort, Bolus Armenust: törjék-meg, szűrjék-által, igya-meg a' beteg; hatalmas fő orvosság a' *Pestis, és minden-némű méreg ellen.*” (II/37) Számos esetben kerül elő a füstölés mint gyógymód: „*Pestisnek idején, rozmaringbúl fűstöt csinálni, el-űzi az dögletes eget.*” (II/54)

Nem utolsósorban a szárított béka is megfelel a *pestis* elűzésére. (II/231)

Purgálás. A *Posoni kert* számos helyén találni lehet erre gyógymódot, népi praktikát. Általában igen pontosan leírja a gyógyítást: pl. a fekete borsó esetében „a' ki tizen-kettőt eszik meg éhomra belőle, jól ki-tisztítja a' gyomrát.” (II/197) Érdekességnek számít a hashajtó cseresznye említése: „Aki azt akarja, hogy igen purgállyon cseresnyéje: fúrja-meg a' cseresnye-fát, onnéd fellyül alá, és tegyen három, vagy négy lat *Mercuriumot* belé, s-csinállya megént bé; úgy által-hattya az egész fát, hogy ha ki annak cseresnyébűl eszik, el nem álhattya: hanem el-csapja a' hasát, és szaladni kel.” (III/168–9)

Sárga betegség. A májbetegségnek valamely faja lehetett: „A' *Cikoria* igen hasznos azoknak, a' kik sárga betegséggel terheltettek; és a' kiknek hév májjok, és tüdőjök vagyon.” (II/92)

Sebek. A lábszáron levő nyitott seb gyógyítására a következő receptúrát ajánlja: „Az mint a száron folyó seb ellen-is jó: ha egy marok soót vesznek soóskát annyit a' mikorú az ember fej; ezt vagdallya-meg, és tölcsön tiszta vizet reá, hogy három, vagy négy újnyira az fűvön föllyül légyen, s-főzze-bé félig: tégyen az-után egy tyúkmonnyi meg-tört timsót, egy diónyi fejr gálicz-követ; avval a' vízzel mossa reggel és estve.” (II/65)

Szegezés. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár 'Nageln', illetve a 'pleuritis, lateris dolor' jelentést tulajdonítja a szónak, s a példamondatban szinonima világítja meg a jelentést: „*Kit az szegezés bánt avagy szív-fájás, meg kennyed és meg kennyeböszik.*” Comenius is szinonimákat rendel a szó mellé: „*Az óldal fájás, nyilallás, szegezés kevésbbé kénzanak.*”

Lippay a pápafű nevű növényt ajánlja erre a bajra.

Szent Antal tüze – 'orbánc'. Az egyik gyógymód szerint a málna levelét „*meg-törvén az Sz. Antal tüzét-is meg-oltya.*” (III/228). Egy másik helyen: „*Ha törött csombor-közé, árpa lisztet kevernek, és azt Sz. Antal-tüzére tészik, el-óltya.*” (II/48)

Torokgyík. Erre a betegségre is számos növényi hatóerőt ír le Lippay; a többi között a vöröshagymáét: „*Ha parázs hamuban meg-sütik, és fügével, mézzel, avagy nád-mézzel eszik, igen hasznos az melynek, és toroknak nyavalyái-ellen: úgy-mint, a' fuladás, horut, és torok-gyík ellen.*” (II/143) Ugyanakkor a dió sokré-tű felhasználásakor is említi ezt a betegséget: „*A' diónak zöld héját le-vonszák, és annak levét ki-facsarják; azt elegendő mézzel, mint az szederj levelet meg-főzik, s avval a' torok-gyíkot, és nyak-csapnak le-szállását, meg-gyógyítja.*” (III/210)

Torokfájás. „*Ha kinek a torka fáj belől, végyen Isten-fáját, Zsállyát, egy kevés Rutát, kevés tím-soót: főzze-meg friss vízben jól, szűrje ruhán-által; avval a' vízzel korogtatva, mossa-meg gyakran a' torkát.*” (II/37)

Vadhús. „*Ha meg-rágják a dió bélt, és a' Fene, avagy vad-húsrá, vagy tüzes gugára tészik, igen hasznos orvosság.*” III/209. Itt a fene (= rákfene) szó feltehetően archaikus jelentésében fordul még elő: 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentésben. (Vö. TESZ. I.)

Vérhas. A sóskával kapcsolatban felsorolt gyógyítási praktikák között megtudhatjuk, hogy: „*Azoknak-is igen jó, a' kiknek émelyeg a' gyomrok, és meg nem emészthetik az ételt. A' vér-has ellen-is szolgál, és mikor az epe, a májbúl a' kis hasra forván, sár-vízi indúlatokat gerjeszt benne. Hasznos a' vér pökés-ellen: meg-erössíti az ingó fogakat....A' nyakcsapnak gyúladását, és az oda szállott sós nedvességet, meg-gátollya.*” (II/65)

Veszetség: A menta, illetve a fodormenta sokféle haszna közül megemlíthetjük az adott korban kétségtelenül az egyik legfontosabbat: „*Fodor mentát, ha sóval össze-törik, és a' dühös ebnek marására kötik: minden veszedelem-nélkül, meg-gyógyítja.*” (II/47)

Hiedelememeket is tartalmaz az a leírás, amelyet a szerző próbaként szán a veszettség felismerésére: „*Ha valakit az eb meg-mar, azon napon egy ó diót törj meg, és tedd a' marásra; az-után, vesd valami éh tyúknak, vagy kakasnak: és ha azt meg-eszi, s' meg nem hal tőle, jele az, hogy a' kuvasz nem volt dühös; ha pedig meg-hal, dühös volt. Azért harmad nap-alatt, eleit kell venni annak a betegségnek.*” (III/211)

GYÓGYSZEREK ÉS FAJTÁIK

Változatos a növényi eredetű gyógyszerek típusa, fajtája: *liktárium*, *ír*, *kenőcs*, *flastrom*, *emulzió* stb.

A *liktárium* latin eredetű szó: *electarium* 'a szájban elolvadó, pépes orvosság'. A szó elején magánhangzó-vesztés történt, az idők során az 'orvosság' jelentés a 'gyümölcsíz' értelemmel váltakozott. Gyakran használatos gyógyszerfajta. *Flastrom* is készül a növényekből: a vízi sásafűnek (német nevén *Kres*) „*Ha leveleit a 'kerti kresnek meg-török, flastrom módgyára élesztővel össze-török, és a 'tüzes kelésre kötik, kiváltképpen ha fris káposzta levélre kenik; el-oszlattya azt.*” (II/111)

Valamely növény égett/égetett vizét gyakran említi a szerző, feltehetően valamilyen párlatról van itt szó. Pl. a savanyú lóherének „*Az égett vizét pedig ha isszák, igen használ a 'hagymázban. Az Pestisben lévő hévség ellen-is igen használ: akár a 'vize, akár az conservája*”. (II/65) Itt már utalást találunk a növényi alapú gyógyszerek tartósított alkalmazására is. A növények – ez esetben a rozmarin – sokoldalú használatát jelzi a következő szöveghely: „*Az fájából pedig, hasznos fog-vájót csinálni: és ha szenét egy kis tafotába varják, s-aval dörgölik fogokat, frissek, és tiszták lesznek tőle; s-a 'férgeket-is meg-öli.*” (II/55)

Lippay a sokféle rózsafajta hasznosítását is leírja. Ilyen a többi között a *rózsair* készítése: „*Az rózsa Virágon lévő harmatot, ha ki egy tiszta tollal leszedi, és meg-gyűjti, s csöppönként az szemében ereszti: mindennemű szem fájást, és folyásokat meg-gyógyít.*” (I/114) Másutt azt olvassuk, hogy a vörös bársony rózsa igen alkalmas *rózsacet* elkészítésére, „*kiváltképpen a 'bimbója, mikor szinte ki nem nyílt. Elmetszik az sárgáját róla, szép vörös színt ad néki ha meg-száraztyák az árnyékon, s-úgy tészek [!]az eczetbe*”. (I/111) A hollandiai rózsákról viszont a következőket írja: „*Ezek a 'fejér Rózsák nem olly jó illatúak, mint az vörössek; az rózsa írnek jók.*” (uo.)

A gyógyításnak, illetve a bajok enyhítésének még egyéb formáját is megemlíti: pl. a jezsámenből fejfájás ellen illatos *legyező* készíthető, amihez értékes művelődéstörténeti adalékként hozzáteszi: „*Evel a 'virággal szágosíttyák meg az Olaszok, a 'bőröket és kesztyűket.*” (I/103)

AZ ÁLLATOK GYÓGYÍTÁSA

Lippay János botanikai ismereteinek leírásakor az állatok gyógyítására is kitér. Különösen a gazdálkodó ember számára fontos haszonállatok vannak figyelmének előterében. Néhány gyógyítási eljárás a méhek, a halak és a lovak esetében:

„*A 'som-fát, nem kel a 'méhek-körül nevelni, mert ha a 'méhek meg-sziják a 'virágját, meg-halnak tőle.*” (III/196)

„Azí írják némellyek, hogy ha az halak a' hal-tartóban meg-betegednének, vagy bádgyadnának, zöld petrezselyemmel meg-gyógyúlnak.” (II/70)

„Ha az közönséges töknek nyers levével meg-kenik a' lovat, nem bántják a' legyek, és böglyök.” (II/193)

A NÖVÉNYEK VÉDELME

(kártévők, növénybetegségek)

A kertészeti szakkönyv fontos részét képezi a növények ápolásának, gondozásának a kérdésköre. Mindegyik növénynél feljegyzi a lehetséges betegségeket, ezek gyógymódját, a kártévők fajtáit, s az ellenük való védekezés jól bevált formáit. Több esetben alaposabb történeti-összevető munkát igényelne néhány betegség-név pontos behatárolása, körülírása. Lippay ugyanis gyakran él ilyen felsorolással: „A' Gyümölcs fáknak, sok külömbkülömbféle nyavalyái érkeznek; de kivált-képpen, három leg-veszedelmeseb. úgy-mint Rák, avagy Kígyó, avagy Farkas. A második, Féreg. A harmadik, Égés. Az elsőt, a' Magyarok néhut Iznek híják, és Csúznak is.” (III/254) Ebben a részletben az *avagy* kötőszóval valódi vaglyagosságot fejez ki, talán a növénybetegség táji változatait, hiszen ismereteink vannak, hogy ez a lexemárteleg nagyon sokféle szinkron és diakron variánst tartalmaz.

Ezt támasztja alá a szerzőnek a további részletező leírása, ahol ugyanezt a sorrendet tartja meg. Megjegyzendő, hogy az *íz* táji elnevezésként a humánbetegségek között is megjelenik. Lippay egyébként e megnevezések némi magyarázatát is megadja: „Az pedig, gyakran attúl származik; hogy a' fát, a' meg-tiltot égi Jelekben ültetik; úgy-mint a' Scorpióban, és Rákban.” (III/255) A betegségek tehát kapcsolatba hozhatók a kerti tevékenységek (az ültetés, művelés stb.) idejének, napszakának, a holdállásnak mágikus aspektusaival.

Az egyik betegségnevek közül emelünk ki még néhányat:

– *féreg*: „mikor a' fának heja meg-dagad, és alatta féreg terem, a' melly bé-eszi magát a' fában.” (III/256) Érdemes a fabetegség okai közül kiemelni a néphit elemeit: „Némellyek, olyan ítéletben vannak: hogy mikor mosdatlan kézzel, avagy sebessel munkálkodnak a' fa-körül. Sőt, még olyan kézzel sem kellene irtogatni, a' mellyel kenyeret metszettek: mert ártalmas a' fának.” (uo.) Az egyik nagy múltra visszatekintő gyógymód a következő: „ha a' fának gyökerét téhen epével meg-kenik nem hamar vénheszik meg a fa, és semmi kárt nem téssen néki a' féreg”. (III/258)

– *égés*: az egyik leggyakoribb fabetegség, ami „a fának felettébb-való nedvességétül, és levétül származik”. (III/258)

– *ragya*: igazi természettudományos leírását adja ennek a régi levéltbetegségnek, majd a gyógymódot is leírja: „ha ökör szarvát, ló ganéjval együtt meggyújtanak, és annak füstí szerte-széjjel el-lepi a' kertet (...) nem árthat a' ragya a' veteményeknek”. (II/222)

– *rothadás*: pl. az almánál: „*Hogy pedig az alma, a' fáján meg ne rothadgyon, és a' hernyúk se ne bántcsák: kend-meg a' fa tőkét, egy zöld gyíknak epéjével.*” (III/142)

– „*száradó nyavalya*” vagy *száradás (fekete fekély)*: erre Lippay már oltás-kor figyelmeztet, „*ha az óltani-való ágacskában-is a féle fekete fekély található. Sőt még az olyan ágacskát sem kellene bé-oltani; a' kit ollan fárúl történek mellyben efféle száradó nyavalya uralkodik.*” (III/139)

A növények kártevői is számosak: egér, nyúl, madár, fereg, kígyó, hangya, vakond, róka, szúnyog, hernyó, varangyos béka stb. A tudós jezsuita a kártevők ellen is felhasználja a hiedelem erejét; pl. a hangyák irtásakor: „*A' Denevértől-is igen félnek, kinek ha csak szárnyát tészik-is a' fészekbe, ki nem mernek jöni; ha az szívét, teljességgel el-szaladnak. Azmint a' Babuknak, Bágolynak szívét sem szenvedhetik.*” (II/20)

A hernyók ellen a zöld gyík epéje ajánlatos, a rókákat (és macskákat) örölt keserű mandula ételbe keverésével lehet elpusztítani, az égi madarak ellen fülfűbe áztatott, korommal, borseprűvel és sózott rák levéllel öntözött magot kell vetni.

ÖSSZEGZÉS

Lippay János hatalmas művének népi tapasztalatából, hiedelemvilágából csak ízelítőt tudtunk adni. A mesterien keveredő tudományos és népi/tapasztalati ismeret jól kitapintható a nyelvi megformálásban, az interpunkcióban is; híven tükrözi a 17. század tudományosságának alakuló világát. A szövegrészek kiválasztásakor a nyelv-, művelődés- és gazdaságtörténeti adatok közlése is célunk volt, hogy ezáltal a vizsgált kor, az akkori világkép jobb megismeréséhez is eljuthassunk.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ferenczi Imre (1973–4): *Népi gyógymódok a bántási magyarok körében.* = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged: 281–297.
- Hoppál Mihály (2006): *Hiedelem és hagyomány.* Budapest: L' Harmattan
- Magyar Néprajz (1990): *Folklor 3.* (főszerk.: Dömötör Tekla) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Oláh Andor (1982): „*Fűbe-fába az orvosság!*” (Békés megyei népi orvoslás). I. kötet, Békés megyei Tanács VB
- Pais Dezső (1975): *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest: Akadémiai Kiadó

*Language Relics of Folk Medicine
in the Work Posoni Kert by János Lippay*

The paper looks for traces of traditional folk medicine in the botanical work of János Lippay, the seventeenth century Jesuit scientist. The researching of folk therapies focuses mainly on human diseases but the entire world of the living garden is worthy of attention. When analyzing the text, the author puts emphasis on archaic language phenomena and elements of beliefs.

Keywords: János Lippay, Posoni kert (The Garden of Poson), folk medicine, archaic language phenomena, beliefs